

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/104373>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

Nijmegen

De Nijmeegse stadstaal. Honderd jaar dialectontrouw aan de Waal

ROELAND VAN HOUT

Een eeuw van ontrouw

In minder dan honderd jaar is het Nijmeegse dialect verdwenen, ja zelfs bijna weggespoeld. En in feite is het nog geschied ruim binnen het tijdsbestek van een eeuw. Als er één stad in het Nederlandse taalgebied is die duidelijk maakt hoe een geografisch hecht ingebed dialect met een verbijsterende snelheid kan omslaan in een sociolect *pur sang*, dan is dat Nijmegen.

Wat is er nog over? Als je een Nijmegenaar vraagt naar de dingen die typisch zijn voor het *Nimweegs* (denk eraan: uitspreken met een gesloten en monoftongische 'ee'), dan komen er geen woorden maar voorbeelden met klanken, meestal in de vorm van voorbeeldzinnen. En bovendien zal de doorsnee-Nijmegenaar, oftewel de *Nimweegenèùr*, want zo wordt dat uitgesproken, daar met een soort van linguïstische zelfhaat maar in alle eerlijkheid spontaan aan toevoegen dat het Nimweegs zo ordinair klinkt. Ik kan me niet voorstellen dat er in het Nederlandse taalgebied nog een dialect is waar de associatie met het woord ordinair zo sterk is. Het dialect is niet ruw, onverzorgd, lelijk, plat of onbeschaafd, maar eerst en vooral ordinair.

Waarom is het lot zo hard geweest voor het Nijmeegse dialect? Waarom is de hedendaagse taalsituatie zoals zij is? Had het oude Nijmeegs te weinig dialectale kleur? Misschien speelt dat een rol, maar de tragiek van het Nijmeegs is vooral geweest dat bepaalde ontwikkelingen zich in Nijmegen in een extremere vorm hebben voorgedaan dan in andere steden. De lotgevallen van het Nijmeegs zijn direct verbonden met twee ingrijpende historische gebeurtenissen: 1. de expansie en immigratie aan het eind van de negentiende eeuw als gevolg van de lang uitgestelde ontmanteling van Nijmegen; 2. de naoorlogse wederopbouw in combinatie met het verval van de Nijmeegse benedenstad. De factor die een beslissende en leidende rol speelt in het veranderingsproces als geheel is de toenemende scholing van de bevolking, zo zal in deze bijdrage betoogd worden.

Hoe ernstig moet nu de ontrouw van de Nijmegenaar aan zijn eigen dialect beoordeeld worden? Voor de getrouwe Nijmegenaar moet de ontwikkeling van het Nijmeegs naar een sociaal gestigmatiseerde taalvariëteit vreselijk zijn geweest. De wat afstandelijker taalkundige kijkt ernaar als naar een laboratorium waarin het Nijmeegse experiment aanschouwelijk maakt hoe complexe taalveranderings-

processen zich met grote kracht voltrekken. Hoe men het ook bekijkt, het blijkt noodzakelijk om in het verschuivingsproces van het Nijmeegs van de oude stad naar het Nijmeegs van de jongere generaties minstens drie variëteiten of taallagen te onderscheiden, naast het Standaardnederlands, dat doorlopend zijn partij meeblaast. Het gaat om het Oud-Nijmeegs, het Nieuw-Nijmeegs en wat men de nieuw-spraak zou kunnen noemen. Wat hieronder verstaan moet worden, zal verderop in deze bijdrage blijken. De nieuwere variëteiten zijn het gevolg van taalveranderingen, zoals ik zal aantonen.

De meeste onderzoeksgegevens die in deze bijdrage gebruikt worden, gaan terug op een onderzoek aan het eind van de jaren zeventig. Een omvattend verslag is te vinden in Van Hout (1989). Het ging indertijd om een grootscheeps sociolinguïstisch onderzoek; het is nog steeds het omvangrijkste onderzoek in zijn soort in het Nederlandse taalgebied. Nieuwe Nijmeegse onderzoeksgegevens zijn meer dan welkom, maar voorlopig zal genoeg genomen moeten worden met het feit dat met het verstrijken van de tijd een duidelijker perspectief is ontstaan op de bestaande gegevens.

Het Nijmeegs

De Nijmeegse stadskrant van april 1998 laat een tweetal personen aan het woord die het Nijmeegs dialect nog vol overtuiging in ere willen houden. Een ervan is Cor Lubbers (71), die jarenlang onder het pseudoniem Marieke stukjes in het dialect schreef voor het *Benedenstadnieuws*. Van haar kleinkinderen is er nog maar één die het dialect van Nijmegen kan praten, zo vertelt ze treurig aan de verslaggever van het *Stadsnieuws*.

Hoe ziet dat Nijmeegs eruit? Het oudste stukje Nijmeegs dialect is een rijmende dialoog tussen man en vrouw die te vinden is in Van Ginneken (1913). Naar zijn opgave stamt deze proeve van het Nijmeegs dialect uit het jaar 1839. De titel luidt: *Keizer Karels klok. Zamenspraak tussen Hent en Mie. Een praotje iin de Nijmeegse taal*. Waar Van Ginneken dit poëtisch duet vandaan heeft is mij onbekend en de betrouwbaarheid van deze schriftelijke weergave van het dialect lijkt discutabel. Desalniettemin maakt dit 'Nijmeegse praotje' duidelijk dat veel kenmerken van het oude Nijmeegs niet of nauwelijks nog in het hedendaagse dialect zijn terug te vinden. We vinden de werkwoordsvorm *wunsch* voor wensen, woorden als *neis* (nieuws), *niemes* (niemand), *oe* of *ou* (jou) en *stong* (stond). Deze vormen laten vooral zien dat het Nijmeegs zich vroeger beter schikte in de dialectgeografische omgeving dan tegenwoordig.

Een klein stukje lopende tekst kan nog duidelijker maken hoe het Nijmeegs klinkt. Hiervoor kan een tweetal zinnen gelicht worden uit het *Quick*-blaadje, een uitgave van de gelijknamige voetbalvereniging, van lang geleden (maart 1915, no. 5, 5e jaargang; de auteur noemt zich 'Hent' (!)):

'k Hai dien oavend vruug gedoan en sat um 'n uur of hallef ach in Suisse een bekske troost te lebbere, toe Jan binnekwiem.
'Hent', zeit ie, 'moi-je nie noar Roelofse?'

In dit korte fragment valt voor het geoeffend oog al heel wat te zien. Daarover later meer, maar opvallend is dat *naar* hier *noar* is. Op deze plek dient eerst het woordenboek van het Nijmeegs dialect van Wim Janssen uit 1987 genoemd te worden. Het is een in omvang beperkt woordenboekje (1100 woorden), maar het is een prijzenswaardige lijst met soms verrassende dialectwoorden. Het voorwoord is van de hand van Pieter Goossens, die vaststelt dat vooral de klinkers van het Nijmeegs vol voetangels en klemmen zitten. Dat wordt geïllustreerd met de volgende zin:

De graaf staart maar naar de staart van het paard.
De gròòf stèùrt mar nèùr de stért van 't peerd.

De aa-klink van het Nederlands correspondeert met vijf verschillende klinken in het Nijmeegs: òò, èù, a, é, ee. Zeker degene die het dialect niet geleerd heeft als moedertaal, zal onherroepelijk struikelen over dit soort hindernissen die de taalgeschiedenis heeft weten te scheppen. Wat opvalt in vergelijking met het *Quick*-fragment is dat het voorzetsel *noar* nu *nèùr* is geworden.

Overigens zijn de verschillende representanten van de *aa* in het Nijmeegs vanuit taalhistorisch perspectief niet verrassend. Integendeel. Dat doet de vraag rijzen hoe Nijmegen geplaatst moet worden. Nijmegen lijkt wat weggedrukt te liggen tegen de landsgrens. Door de ligging aan de Waal is Nijmegen echter altijd een stad geweest waarin handel en verkeer een belangrijke plaats innamen. De Waal slaat een verbinding in oostelijke en westelijke richting en zeker in het directe verzorgingsgebied zijn de noord-zuidbetrekkingen van vitaal belang geweest. Het belang van handel en verkeer voor Nijmegen lijkt nog eens benadrukt te worden door de ligging van de stad vlak bij de grens van drie provincies: Gelderland, Limburg en Noord-Brabant. Deze ligging lijkt tegelijkertijd de ambivalente positie te illustreren die Nijmegen in dialectgeografisch opzicht inneemt. De dialectologische indeling van Nijmegen is onduidelijk en zelfs omstreden.

Mijn eigen voorkeur gaat uit naar het voorstel van Weijnen (1970), die het noordelijk deel van Limburg, het Noord-Brabantse Land van Cuijk en de omgeving van Nijmegen aaneenvoegt. Hij vindt voor deze indeling steun bij illustere voorgangers als Van Ginneken en Te Winkel. De laatste onderscheidt het Saksisch-Oostfrankisch en hij rekent daartoe de Liemers, de Over-Betuwe, het Rijk van Nijmegen, de Duffel (noordelijke punt van Limburg) en het Land van Cuijk. Van Ginneken (1913) spreekt van Gelders-Limburgs en het verschil met Te Winkel is dat hij het gebied verder Limburg in laat lopen en wel tot aan het *mich*-kwartier.

De onduidelijke positie van het Nijmeegs en omgeving illustreert het overgangskarakter van de betrokken dialecten tussen meer uitgesproken dialectgebieden. De betrokken dialecten hebben een gemiddelde taalstructurele afstand tot de Nederlandse standaardtaal; ze verschillen in elk geval niet in die mate van de stan-

daardtaal als de geografisch meer perifeer gelegen dialecten (bijvoorbeeld het Zuid-Limburs of het Gronings). Ze bezitten ook niet de herkenbaarheid van bijvoorbeeld de dialecten van de Achterhoek en zuidelijk Limburg.

Oud- versus Nieuw-Nijmeegs

Over de status van het Nijmeegs en de ontwikkelingen in het dialect van Nijmegen in het wat verdere verleden zijn slechts sporadisch wat gegevens te vinden. In zijn scriptie, getiteld *De fonologie van het Nijmeegs dialect* en naar alle waarschijnlijkheid geschreven in de jaren twintig van de twintigste eeuw, maakt Pulles een onderscheid tussen het dialect van de Benedenstad en van de Bovenstad. Hij merkt op dat in het dialect van de Benedenstad de kenmerken van het Nijmeegs het meest sprekend zijn, al voegt hij daar veelbetekenend aan toe: ‘We kunnen het dialect der Bovenstad gerust beschaafder, dus ook beheerschter noemen dan dat der Benedenstad.’

Brinkhoff (1964) constateert dat het ‘Nimweegs plat’ al aan het begin van de twintigste eeuw bij de ‘nette’ middenstand in verval en diskrediet raakt. Betekent dat diskrediet dat dialectelementen uit het Nijmeegs wijken en rechtstreeks vervangen worden door vormen uit de standaardtaal? Dat lijkt de meest voor de hand liggende optie, maar het blijkt een stuk ingewikkelder te liggen. De verandering is er niet een geweest die fantasie- en reukloos het Standaardnederlands opgeleverd heeft. Aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste ontstonden in de spanningsboog tussen het oude dialect en de standaardtaal, tussen de oude sprekers en de nieuwe sprekers, tussen het oude Nijmegen en de nieuwe stad, nieuwe variatiepatronen die uiteindelijk geleid hebben tot nieuwe vormen in het Nijmeegs. Sommige van die vormen komen overeen met de standaardtaal, anderen juist niet. De belangrijkste verschillen tussen het Oud- en het Nieuw-Nijmeegs zijn opgenomen in Tabel 1.

oud	nieuw	kenmerkend
<i>huus</i> <i>kiêke</i>	<i>hèùs</i> <i>kééke</i>	de oude ‘ie’- en ‘uu’-vormen verdwijnen en maken plaats voor een monoftonge uitspraak van de diftongen van het Standaardnederlands
<i>vuûr</i> <i>zès</i>	<i>fuûr</i> <i>sès</i>	verstemlozing van de fricatieven, zowel in anlaut als in inlaut
<i>kas</i>	<i>kast</i>	het Oud-Nijmeegs kent meer ingrijpende processen van t-deletie, aansluitend bij de t-deletie in het gebied tussen de grote rivieren

<i>dòòr</i>	<i>dèùr</i>	rondingsproces van de òò indien gevolgd
<i>nòòr</i>	<i>nèùr</i>	door een r
<i>sùlie/sélie</i>	<i>zij/ze</i>	de oude pronomina verdwijnen; vooral de snelle
<i>gij/ge</i>	<i>jij/je</i>	verdwijning van de <i>gij/ge</i> -vormen is opvallend

Tabel 1. De meest opmerkelijke verschillen tussen het Oud-Nijmeegs en het Nieuw-Nijmeegs.

De ontwikkeling van de oude 'ie'- en 'uu'-vormen richting de diftongen 'ij' en 'ui' in de standaardtaal lijkt voor de hand te liggen. Tabel 1 maakt duidelijk dat er een tus-senvariant is ontstaan die kenmerkend is voor het Nieuw-Nijmeegs, namelijk de monoftonge realisatie die vrij hardnekkig is en zeer typerend voor het hedendaag-se Nijmeegse accent. Het verdwijnen van de t-deletie en van de oude pronominale vormen past in het beeld van een kwijnend dialect. Opvallend bij de pronominale vormen is het werkelijk verbluffend snel verdwijnen van de *gij/ge*-vormen die in de omringende dialecten zeer sterk lijken te staan, ook in varianten die als regiolect zouden kunnen worden aangemerkt. Er is slechts zeer schaarse directe evidentie dat deze vormen in het Nijmeegs van de negentiende eeuw gangbaar waren. Een onafhankelijke getuige is nog het woordenboek van Janssen (1987), dat melding maakt van het bestaan van deze vormen. Er moet zich aan het eind van de negen-tiende eeuw iets voorgedaan hebben dat bepaalde Nijmeegse taalelementen als het ware van de kaart heeft geveegd. In 'Hent en Mie' en in het stukje in het *Quick*-blaadje komt de *gij/ge*-vorm al niet meer voor.

Daarnaast is er nog een andere opmerkelijke tendens, namelijk dat bepaalde verschijnselen zich sterker lijken voor te doen dan voorheen. De verstemlozing van de fricatieven heeft zich pas aan het einde van de negentiende eeuw ontwikkeld, voor zover nagegaan kan worden aan de hand van het Nijmeegse bronnenmateri-aal. Deze heeft zich tot op heden sterk ontwikkeld in het Nijmeegs, zodat het Nieuw-Nijmeegs meer verstemlozing kent dan het Oud-Nijmeegs. Hetzelfde geldt voor de 'èù'-klank voor (r). Wanneer dat rondingsproces nu precies op gang is gekomen, is onduidelijk. De tekenen wijzen er wederom op dat het einde van de negentiende eeuw een belangrijke periode is geweest. Waarschijnlijk heeft het zich enige tijd aan het bewustzijn van de dialectspreker weten te onttrekken, want we zien de vormen bijvoorbeeld niet terug in het fragment uit het *Quick*-blaadje. Maar daarna is het hard gegaan, zelfs zo erg dat deze vorm tegenwoordig het sjibbolet van het Nijmeegs genoemd kan worden. Vaak geven Nijmegenaren voorbeeldzin-netjes van hun dialect en de zinnen met veel èù-klanken zijn een geliefd citatie-object. Een ernstig en terugkerend geval is bijvoorbeeld: kiek-tèùr wa rèùr dèùr achter die pielèùr dèùr kussen ze mekèùr. Deze ontwikkeling heeft zelfs geleid tot hyperdialectismen. Het woordenboek van Janssen (1987) geeft zonder dralen de volgende woorden: nèùr (na!), nèùròpen (na-apen), nèùrkèùrten (nakaarten), etc. Een boeiende vraag is in hoeverre de zwakke positie van de (r) na een vocaal een rol van betekenis heeft gespeeld.

De gegevens over het Nijmeegs wijzen er in elk geval op dat de periode aan het eind van de negentiende eeuw een zeer belangrijke is geweest. Toen vond de ontmanteling van de stad plaats. De ontmanteling lijkt de eerste schokgolf geweest te zijn voor het Nijmeegs. Er is echter nog een andere schokgolf geweest die van doen heeft met het verdwijnen van de Benedenstad als de plek waar het oorspronkelijke Nijmeegse dialect zijn rol als dagelijks communicatiemedium kon vervullen.

De eerste schokgolf: de ontmanteling van Nijmegen

Gedurende het eerste driekwart van de negentiende eeuw wekt Nijmegen de indruk van een rustige, slaperige provinciestad (zie voor de historische gegevens die in deze paragraaf aan de orde komen De Vries (1969) en Van Hoften en Janssen (1979)). De samenleving is statisch en de bevolking valt in een duidelijke hiërarchie uiteen: er is een kleine groep regenten en renteniers; daarop volgt een brede groep van handwerkers, ambachtlieden, neringdoenden en winkeliers; tot slot is er de omvangrijke groep van het 'lagere volk', die in deze periode gebukt ging onder zware armoede. Overigens viel de tegenstelling arm-rijk tot aan het einde van de negentiende eeuw goeddeels samen met het religieuze onderscheid katholiek-protestant.

De stad Nijmegen had (toen al) primair een verzorgings- en woonfunctie. Sedert 1800 waren handel en manufactuur in omvang teruggelopen, terwijl de industriële ontwikkeling achterbleef toen deze zich rond 1850 in de rest van Nederland manifesteerde. Er is een drietal redenen te noemen waarom Nijmegen buiten de stroom van de economische ontwikkeling bleef (De Vries 1969):

1. Nijmegen moest de vestingstatus handhaven (Nijmegen was opgenomen in de oostelijke verdedigingsgordel); uitbreiding van de stad was daardoor onmogelijk.
2. De ligging van de stad was niet zo gunstig; de stad lag door slechte verbindingen vrij geïsoleerd.
3. De politieke macht berustte bij de renteniers, die het meest gebaat waren met Nijmegen als woonstad; daarnaast was de middenstand geporteerd voor de handhaving van de vestingstatus vanwege de vereringen van het garnizoen.

De slechte economische situatie werkt een toename van de groep paupers in de hand, die deels door immigratie tot stand komt. De economische situatie op het platteland is slecht. Een deel van de agrarische bevolking zoekt zijn heil in een verhuizing naar de stad. Het grootste deel van de bevolkingstoename in die periode is echter te danken aan de natuurlijke toename. Nijmegen raakt in de loop van de negentiende eeuw overvol. Er wonen in 1875 25.000 mensen op een oppervlakte die berekend is op hooguit 15.000 mensen. In 1877 vond de ontmanteling van de stad plaats, maar deze wordt niet gevolgd door een golf van industrialisatie. Nijmegen is nooit een typische industriestad geworden. De ontmanteling resulteert echter wel in een periode van grote bedrijvigheid die ook massale immigratie van het platteland tot gevolg heeft. In de periode van 1875 tot 1900 vindt bijna een verdub-

beling plaats van de bevolking, die voor het grootse deel is toe te schrijven aan massale immigratie. Onder het rekruteringsgebied vielen 't Rijk van Nijmegen, de Over-Betuwe en vooral het Land van Maas en Waal. Nijmegen kent natuurlijk ook emigratie. Vooral in de periode 1870–1914 wordt er naar Duitsland, met name het Roergebied, getrokken. Behalve van verhuizingen is er ook sprake van pendelaars en seizoenarbeiders die in Duitsland werk vinden.

De vele immigranten zijn een katalysator geweest in de verhouding tussen het Nijmeegs dialect en de standaardtaal. Het Nijmeegs werd typerend voor de Benedenstad en voor de nieuwe arbeidersbuurten die buiten de oude stadswallen van Nijmegen lagen. Dat betekent dat de stad geografisch en sociaal gezien gedifferentieerd raakt. In deze periode ligt het ontstaan van het Nieuw-Nijmeegs besloten.

De tweede schokgolf: de kaalslag in de Benedenstad

De ontmanteling had vergaande gevolgen voor de Benedenstad. Door de trek van de notabelen en welgestelden naar de riant singels en de trek van de middenstanders naar de Bovenstad verloor de Benedenstad haar functie als stadscentrum. De wirwar van straatjes, gasjes en sloppen waaruit ze bestond, raakte in verval en begon te verkrotten. De volkswoningbouw die rond 1910 op gang kwam, kon de druk op de Benedenstad als woongebied door de immigratie niet geheel wegemen.

De Benedenstad werd een arbeiders- en paupersbuurt. De slechte situatie werd versterkt door de crisis van de jaren dertig. De armoede schiep in de Benedenstad wel een hechte band tussen de bewoners, een band van saamhorigheid, wederzijdse hulp en gemeenschapszin, waaraan veel oudere Nijmegenaren nog met weemoed terugdenken (zie Van Hoften en Janssen 1979). Daar vertoefden ook de mensen die bij de gegoede burgerij niet hoog aangeschreven stonden: kaaisjouwiers, prostituees, scharrelaars, uitdragers, daklozen, zwervers, spiritusdrinkers, straatmuzikanten en bedelaars. Na de Tweede Wereldoorlog valt deze verkrotte wijk met haar gesloten gemeenschap door sanering en kaalslag uiteen.

De sanering en kaalslag na de Tweede Wereldoorlog van de Benedenstad markeert een volgende belangrijke ontwikkeling voor het dialect van Nijmegen. De ontvolking die daarmee gepaard ging, betekende de ondergang van een stuk Nijmeegs 'taalreservaat', zo schrijft Brinkhoff (1964). Het maatschappelijk isolement waarin dit stadsdeel verzeild is geraakt, zal echter ook als oorzaak gezien moeten worden van de vergaande stigmatisering van het Nijmeegs dialect.

De drie variëteiten van het Nijmeegs door de generaties heen

Hoe kan het Nijmeegs in kaart gebracht worden? Er zijn uiteenlopende mogelijkheden, maar het is verstandig om de empirische feiten te laten spreken. Die feiten zijn afkomstig uit het eerder genoemde grootscheepse sociolinguïstische onder-

zoek in Nijmegen. Allereerst is in dat onderzoek de kennis van de oude dialectvormen onderzocht. De betrokken taalvariëteit is het oud-Nijmeegs. Dat bracht zoals verwacht aanzienlijke verschillen tussen de generaties aan het licht. De verschillen zijn weergegeven in Tabel 2. Bij de interpretatie moet in de gaten gehouden worden dat de gegevens in 1977/78 verzameld zijn. Een ander punt is dat het seksonderscheid alleen in de jongste leeftijdsgroep te vinden is. Het onderscheid naar sekse is tot de jongste leeftijdsgroep beperkt om het aantal informanten in het onderzoek binnen de perken te houden.

leeftijd	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>
	1902-1916	1932-1941	1958-1961	1958-1961
	<i>mannen</i>	<i>mannen</i>	<i>jongens</i>	<i>meisjes</i>
	<i>oud</i>	<i>midden</i>		
Oud-Nijmeegs	++	++	-	-
Nieuw-Nijmeegs	++	+/ \pm	-	--
nieuwspraak	-	-	+	++

sociale stratificatie	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>	<i>geboren</i>
	1902-1916	1932-1941	1958-1961	1958-1961
	<i>mannen</i>	<i>mannen</i>	<i>jongens</i>	<i>meisjes</i>
	<i>oud</i>	<i>midden</i>		
Oud-Nijmeegs	-	-	+	+
Nieuw-Nijmeegs	+	+	+	+
nieuwspraak	-	-	\pm	++

Tabel 2. De drie Nijmeegse variëteiten en (1) hun relatie met leeftijdsgroep in kennis dan wel gebruik van de betrokken variëteit en (2) hun sociale stratificatie. Een plus (+) betekent een duidelijke relatie, een min (-) houdt in dat er geen relatie is. Meer minnen en plussen drukken een grotere stelligheid uit.

Tabel 2 laat zien dat de oudere mannen en de mannen van de middengroep nog een goede kennis bezitten van het Oud-Nijmeegs. Zoals uit andere gegevens is af te leiden, is de middengroep nog grotendeels opgevoed met en in het dialect. Het is deze generatie die het dialect niet door heeft gegeven aan de volgende generatie door in de primaire socialisatie te kiezen voor de standaardtaal dan wel een tussenvorm tussen dialect en standaardtaal. De scores van de jongens en meisjes laten zien dat de generaties vanaf de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate niet meer opgroeien in het dialect. De meisjes en jongens uit het onderzoek scoren dan ook laag op de dialecttest van het Oud-Nijmeegs. De kennis van het Oud-Nijmeegs blijkt bij de ouderen nog niet sociaal gestratificeerd te zijn. Pas met de jongere generaties treedt een sterke stratificatie in, waarbij de kennis van het oude dialect in de minder hoog opgeleide groepen beter behouden blijft.

De kenmerken van het Nieuw-Nijmeegs zijn duidelijk anders. Hiervoor is het

daadwerkelijk taalgebruik van de informanten geanalyseerd. De taaldata zijn verkregen via een sociolinguïstisch interview waarmee spontane spraak is verzameld. Nieuw-Nijmeegse kenmerken zijn duidelijk aanwezig in de oudste generatie. Er is sprake van een afname in de middengroep en de kenmerken zijn in veel mindere mate (de jongens) tot bijna niet (de meisjes) aan te treffen bij de jongste generatie. Opvallend kenmerk is de sociale stratificatie in elk van de vier groepen. Het geeft aan dat er een sterke sociale distributie is ontstaan naar sociaal-economische groepen. Dialectkenmerken zijn in de spontane spraak van alle leeftijdsgroepen vooral aan te treffen in lager opgeleide groepen.

Hiermee is het taalbeeld van Nijmegen nog niet af, zoals wellicht te verwachten zou zijn geweest. Het blijkt dat bepaalde taalpatronen vooral bij de meisjes uit de lagere sociaal-economische groep sterk aan kracht winnen. Ze zijn in Tabel 2 *nieuwspraak* gedoopt omdat het gaat om innovatieve taalveranderingen die uiteindelijk kenmerkend zullen zijn, zo luidt de verwachting, voor de gehele Nijmeegse taalgemeenschap. Er zijn twee opvallende taalkenmerken waarin deze meisjes vooroplopen: het gebruik van *hun* als onderwerpsvorm en de verdere verstemlozing van de fricatieven ('fuûr' en 'sès' voor 'vuur' en 'zes'). Overigens komt *hun* als onderwerpsvorm al sporadisch voor bij de oudere generatie Nijmegenaren. Het is geen toeval dat beide verschijnselen samenvallen met ontwikkelingen in de substandaardvarianten van het Nederlands, als we de verstemlozing van de fricatieven nog tot het substandaard kunnen rekenen. De verstemlozing heeft zich overigens vanuit het centrum van Nijmegen verspreid over de omliggende kerkdorpen, zoals prachtig zichtbaar wordt in het onderzoek van Terpstra (1952). Mooiere voorbeelden van stedelijke expansie in het recente verleden zijn nauwelijks te vinden.

Als we de sociale stratificatie van de drie betrokken taalvariëteiten bekijken over de generaties heen, dan zien we dat het patroon van sociale stratificatie vooral sterk is bij de jongere generatie, de meisjes en de jongens. Het tekent het feit dat het Nijmeegs dialect een sociolect is geworden, in al zijn oude en nieuwe dimensies.

De scholingsfactor

Een netelig probleem in elk sociolinguïstisch onderzoek is de scheiding van de factoren die inwerken op een proces van verandering. Het ligt voor de hand dat bij de teloorgang van een dialect de factor leeftijd een zeer pregnante rol speelt. Hoe zou het anders kunnen? De verschillen tussen de leeftijdsgroepen zijn in Nijmegen dan ook scherp afgetekend. De leeftijdsgroepen waren weer verdeeld in drie sociaal-economische groepen, hetgeen voor een mooie regelmatige verdeling van de sociale factor over de drie leeftijdsgroepen lijkt te zorgen. Niettemin werd gaande het onderzoek duidelijk dat er grote verschillen in scholingsgraad bestonden tussen de leeftijdsgroepen dan wel generaties in het Nijmeegse onderzoek.

Die ogenschijnlijke samenvallende vraag op of scholingsgraad niet de generatieverschillen zou kunnen verklaren. De toenemende scholing zou dan gelijke

tred houden met het aantreden van nieuwe generaties. Vroeger was een voltooide basisschool al een acceptabele vorm van geletterdheid en scholing, tegenwoordig is dit scholingsniveau praktisch uitgesloten. Een dergelijke veronderstelling over de verstrengeling van leeftijd en scholing is te toetsen. Dat kan door na te gaan of scholingsgraad zoveel aan verschillen in het taalgedrag van onze informanten verklaart dat er daarna niets meer te halen valt voor de leeftijdsvariabele. Uit statistische analyses bleek de scholingsgraad inderdaad samen te vallen met leeftijdsverschillen. De details van deze analyse zijn te vinden in Van Hout (1989). De uitkomst laat prachtig zien hoe maatschappelijke ontwikkelingen zich vertalen in individuele kenmerken van sprekers. De uitkomst doet ons bovendien beseffen dat de veranderingen in het scholingssysteem in de negentiende eeuw – en laten we vooral ook de schoolwetten niet vergeten – direct van invloed zijn geweest op de positie van het dialect.

Tot slot kan nog opgemerkt worden dat leeftijd op zich geen aantrekkelijke sociale factor is. Met leeftijd verstrikt de tijd en veranderingen hebben de tijd nodig om tot wasdom te komen, maar de factor leeftijd wordt eigenlijk pas echt aantrekkelijk als met verschillen in leeftijd sociale verschillen gepaard gaan. En dat laatste is nu precies wat zich in Nijmegen heeft voorgedaan.

Conclusies

Nijmegen heeft grootstedse trekken, zo zou de conclusie kunnen luiden wanneer uitsluitend gekeken wordt naar de ontwikkeling en positie van het Nijmeegs dialect. Er zijn verschillende taalveranderingen die in de turbulente sociale veranderingen een eigen weg hebben gekozen. Dat is typisch voor veranderingen ‘from below’, dat wil zeggen dat de taalgebruiker en de taalgemeenschap zich nauwelijks bewust zijn dat er zich een verandering aan het voltrekken is. Deze veranderingen zijn nauwelijks te stuiten en ze manifesteren zich juist ook in de jongste generatie sprekers van het vrouwelijk geslacht. Het interessante is dat zich in de voorbije eeuw in Nijmegen spontane taalveranderingen hebben voorgedaan, onafhankelijk van het proces van de verdwijning van het oude Nijmeegse dialect.

Het Nijmeegs wordt verder zo negatief beoordeeld, zelfs door de eigen sprekers, dat ook hier bijna van grootstedse allure zou kunnen worden gesproken. Maar dat geeft in feite het Nijmeegs te veel eer. Ondanks het feit dat Nijmegen de enige Nederlandse stad is met een echt down-town, behoort de rol van de Benedenstad intussen helaas tot het verleden. ‘t Hért is d'r uut’, zoals oude Nijmegenaren het plegen uit te drukken. De nieuw opgebouwde Benedenstad zal die rol nooit kunnen overnemen.

Dat houdt tevens in dat vastgesteld moet worden dat het Oud-Nijmeegs intussen van de kaart is verdwenen en dat het Nieuw-Nijmeegs moeite heeft om te overleven. Voor het Nijmeegs rest heden ten dage een zeer herkenbaar accent, met eigen intonatiepatronen, en met een reeks lexicale eigenaardigheden, vooral rondom frequente werkwoordsvormen.

In deze bijdrage is geen aandacht besteed aan de vele Bargoense woorden die in het verleden in het Nijmeegs zijn gebruikt, zoals Janssen (1987) in zijn inleidend woord constateert. Verder blijft er een aantal vragen onbeantwoord. Bijvoorbeeld wat de toekomstige positie van Nijmegen in het sociaal-geografisch beeld van Nederland zal zijn. Er is eerder in deze bijdrage al gewezen op het overgangskarakter van het Nijmeegs dialect. De sociaal-geografen delen Nederland in drie grotere gebieden, namelijk de Randstad, het overgangsgebied en de perifere zones. Het overgangsgebied loopt in oostelijke richting naar Arnhem en Nijmegen, langs de grote rivieren, en wordt gekenmerkt door een sterke verstedelijking en een grote bevolkingsgroei. Om te zien hoe een en ander uitpakt, zou een nieuw sociolinguïstisch onderzoek in Nijmegen nodig zijn.

Tot slot staat een vergelijking met de uitkomsten van het onderzoek van Giesbers (1989) in het plaatsje Ottersum, dat nog geen twintig kilometer te zuiden van Nijmegen ligt, nog steeds hoog op de lijst van desiderata. Het Nijmeegs en het Ottersums zijn van oorsprong vergelijkbare dialecten, maar hun ontwikkelingsgeschiedenis is totaal verschillend. Ottersum ging de rurale weg, Nijmegen de urbane. Ook hiervoor zijn nieuwe onderzoeksgegevens nodig. Wie weet komt het er nog eens van in de komende jaren.

Literatuur

- Brinkhoff, J.M.G.M. (1964), 'Nijmeegs taalschoon', in: *Numaga* 11, 229-252.
- Giesbers, H. (1989), *Code-switching tussen dialect en standaardtaal*, Amsterdam, P.J. Meertens-Instituut.
- GINNEKEN, J. van (1913), *Handboek van de Nederlandsche taal*. Deel 1. *De sociologische structuur der Nederlandsche taal*, Nijmegen, Malmberg.
- HOFTEN, R. van en E. JANSSEN (1979), 't Hert is der uut; een verhaal over de Nijmeegse knokcultuur tussen ± 1800 en 1940, Nijmegen, Doctoraalscriptie, Sociologisch Instituut, KUN.
- HOUT, R. van (1989), *De structuur van taalvariatie. Een sociolinguïstisch onderzoek naar het stadsdialect van Nijmegen*, Dordrecht, Foris.
- JANSSEN, W. (1987), *Zeg 't mar op z'n Nimwèëgs. Woordenboek van het Nijmeegs dialect*, Nijmegen, Dwarsstap.
- LABOV, W. (1966), *The social stratification of English in New York City*, Washington, Center for Applied Linguistics.
- TERPSTRA, L. (1952), 'Het Nijmeegse uitstralingsgebied van de stemloze f, s, sj, en ch', in: *Taal en Tongval* 4, 101-115.
- VRIES, J. de (1969), *Nieuw Nijmegen; moderne economische geschiedenis van de stad Nijmegen*, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- WEIJNEN, A. (1970), 'Een nieuwe indelingskaart van de Nederlandse dialecten', in: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde* 9, 5-6.